

Het herstel van kasteel De Haar te Haarzuilens

een middeleeuwse binnenplaats overdekt

Mariël Kok

P.J.H. Cuypers

In de late zomer van 1890 wordt architect P.J.H. Cuypers betrokken bij de plannen tot herstel van het vervallen middeleeuwse kasteel De Haar bij het dorp Haarzuilens. Op 24 september 1890 schrijft Victor de Stuers in een brief aan Cuypers dat *'Het leed dat mij (...) veroorzaakt wordt (...) wordt verzacht door een goede tijding die gij geheim moet houden. Baron van Zuylen van Nyevelt van de Haar, gehuwd met een Rothschild te Parijs (c'est tout dire) is nu eigenaar van de ruïne van Haar Zuylen bij Utrecht. Hij schrijft mij a quelle somme pouvait s'élever la restauration du Chateau?'*¹

Van Zuylen schrijft vervolgens dat, mocht het project uitgevoerd worden, hij het geheel als een perfect ensemble wil uitvoeren, zodat het gerestaureerde kasteel het meest exacte beeld zal geven hoe het er vroeger uitzag, en dat hij alles wil doen om het 'summum de la perfection' te bereiken. Van Zuylen geeft als voorbeeld de restauratie het kasteel Pierrefonds in Frankrijk en wil graag van de ruïne van De Haar een museum maken 'zoals Pierrefonds dat is'.² Bovendien geeft hij de wens te kennen het kasteel bewoonbaar te kunnen maken in bijvoorbeeld de maand augustus.

De Stuers meldt Cuypers dat hij hem tekeningen, foto's, oude afbeeldingen en een restauratieontwerp dat door Adolph Mulder gemaakt is kan doen toekomen (zie afb. 1 en 2) en gaat er vervolgens vanuit dat Cuypers in het project is geïnteresseerd: *'Ik antwoord hem dat ik U zal vragen mij een raming te geven, namelijk en approximatiencie, en mijn hoop is het daarheen te sturen, dat hij U opdragen [zal het] werk uit te voeren. Het zal een aangenaam werk zijn, omdat voor eerst het kasteel interessant is en vervolgens, omdat wij hier niet beknibbeld zullen worden op de gelden. Ik behoef U wel niet te vragen of gij lust hebt.'*³

Uit de brief blijkt dat Victor de Stuers zich al geruime tijd met het project bezighoudt. Zo gaf hij in 1887, ter gelegenheid van het huwelijk tussen Hélène Caroline Betsy barones de Rothschild en de erfgenaam van kasteel De Haar Etienne baron van Zuylen van Nijevelt, het jonge paar een ontwerp voor restauratie van de ruïne cadeau.⁴ Over deze gebeurtenis schrijft De Stuers op 4 mei 1912 in zijn dagboek: *'Die restauratie is aan mij te danken. Toen Zuylen met Rothschild getrouwd was, liet ik de ruïne opnemen door Mulder, en door hem een schetsmatig restauratieplan opmaken. Ik zond alles aan Zuylen [...]. Later recommendeerde ik hem Cuypers'*.⁵

Het 'schetsmatig restauratieplan' zou het al genoemde restauratieontwerp van Mulder kunnen zijn.⁶

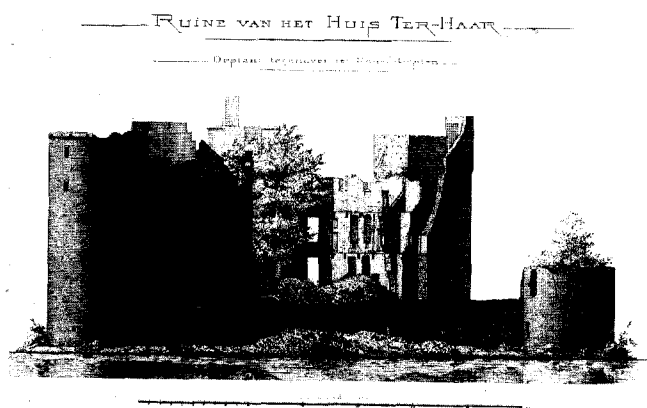
In september 1891 worden de eerste plannen en tekeningen voor de restauratie van het kasteel en directe omgeving door Cuypers en zijn zoon Joseph, die nauw bij het herstel van De Haar betrokken zal worden, naar Van Zuylen, woonachtig in Parijs, gestuurd.⁷ In de herfst krijgt het herstel van De Haar definitief doorgang; op 28 oktober 1891 schrijft Cuypers, mede namens de Societe d'archeologues amateurs d'Amsterdam, een brief aan Van Zuylen waarin hij hem feliciteert met het besluit De Haar te restaureren zodat dit 'nationale monument' bewaard blijft. De restauratie van het huis kan beginnen.

Waarom een herstel?

Volgens de ons overgeleverde bronnen en literatuur betreffende het herstel liggen twee redenen ten grondslag aan het feit dat de ruïne gerestaureerd wordt. In de *Gids voor het kasteel Haarzuylens en omstreken* gaat Joseph Cuypers hier uitgebreid op in.⁸ Hij schrijft dat de 'herstelling' van het kasteel een tweetal ideeën moest dienen; de gedachte die de baron deed besluiten het kasteel te herstellen is volgens hem *'[...] de wensch, om tot nagedachtenis aan de vele roemrijke*

Afb. 1. De noord-westzijde van de ruïne van kasteel De Haar, omstreeks 1890 gefotografeerd. (Collectie kasteel De Haar)

Afb. 2. De 'Ruïne van het Huis Ter Haar' vanuit het noord-oosten getekend door Ad. Mulder omstreeks 1890. (RDMZ, archief Mulder)

voorvaderen, die de Haar hebben bewoond en hebben verdedigd, en van daar uit grooten invloed in het Sticht bijzonder hebben uitgeoefend, deze bakermat weer tot eere te brengen.⁹ Dat wat gedurende twee eeuwen aan onderhoud verzuimd is, moet hersteld worden en de voorvaderlijke werken die verdwenen zijn, moeten worden teruggebracht alsof het kasteel nooit verlaten is geweest. Dát het kasteel zal herrijzen maakt zowel op baron en barones Van Zuylen, als op de medewerkers aan de restauratie grote indruk. Tijdens een van de eerste werkbezoeken aan de ruïne in de zomer van 1891, worden de bezoekers aan de 'roemrijke en geweldige geschiedenis van het geslacht Van Zuylen en aan haar residentie' herinnerd: hun harten kloppen feller, er schiet een lichtstraal door hun geesten en een stem fluistert hen toe: 'Zuylen zal een zuil blijven; de Haar zal, gelijk een Phenix, uit zijne puinen oprijzen; want de Almachtige heeft Etienne van Zuylen gezegend en hem diep in 't harte gegrift den eerbied hoog voor het voorgeslacht en de voortzetting diens roems.'¹⁰

De tweede reden voor herstel is dat aan het kasteel de stichting van een zomerverblijf zal worden verbonden, zoals volgens De Stuers in zijn brief van 24 september door de baron werd geopperd. Desondanks blijkt uit een brief die Cuypers op 1 mei 1894 zijn zoon schrijft, dat Van Zuylen gedurende de eerste jaren van de restauratie het idee van een zomerverblijf op De Haar eigenlijk niet interessant heeft gevonden: 'Zondag hadden wij een aangenaam uitstapje [...] wij waren tot Woerden gereden. De Baron vond [...] de streek buiten alle verwachting fraai. 'Ik meende' zei hij dat ik de Haar zou opbouwen alleen uit een gevoel van piëteit voor ons voorgeslacht maar dacht dat de streek zoo weinig aantrekkelijks had dat wij er nooit eenige weken zouden vertoeven. Thans zie ik tot mijne groote verbazing en tevens tot mijne grootsche voldoening dat de omgeving 'ravissant' is.'¹¹

De vader van baron Etienne, Gustave baron van Zuylen

van Nijevelt, koesterde evenwel de wens de ruïne te herstellen. Hij raadpleegde hiervoor de Utrechtse architect Kamperdijk die hem adviseerde de helft van de ruïne af te breken, om zo dit materiaal te kunnen gebruiken om de overgebleven helft te repareren.¹² Waarom dit plan niet tot uitvoering kwam is onbekend.

Een derde reden tot herstel van de ruïne ligt verborgen binnen de cultuur-historische buitenplaatstraditie. Adellijke families die van oudsher het platteland domineerden kwamen vanaf de 17de eeuw in aanraking met nieuwe bewoners, de rijke burgers uit de steden die zich als gelijken gingen gedragen. Voor het Hollands patriciaat was de pracht en praal waarmee de Franse en Engelse hofadel zich in deze tijd omringde een groot ideaal en het patriciaat ontwikkelde mede hierdoor beïnvloed een aristocratisch getint gedragspatroon. Het groeiend standsbewustzijn van deze nieuwe 'classe dirigeante' werd tot uitdrukking gebracht met behulp van een toenemend vertoon van statussymbolen: familiewapens, grand tours en het bezit van buitenplaatsen en heerlijkheden. In het begin van de 18de eeuw bereikte de aristocratisering van de Hollandse burgerlijke elite haar hoogtepunt en zijn buitenplaatsen pronkstukken van het patriciaat geworden. De in oorsprong Duitse familie de Rothschild waaruit Héléne stamt, is een zo'n karakteristieke 'nouveau-riche' familie. Vanaf de 18de eeuw groeide deze bankiersfamilie uit tot een zeer gefortuneerde en invloedrijke familie. In de 19de eeuw verspreidden verwanten zich over Europa en werden trotse eigenaren van kastelen en landhuizen; daar waar zij zich setelden, leefden ze volledig volgens de regels der nouveau-riche. Zo groeide ook Héléne op in grote weelde en mat haar familie zich qua rijkdom met de aanzienlijkste koningshuizen van Europa.¹³

Door het huwelijk tussen Etienne van Zuylen en Héléne de Rothschild in 1887 verkreeg de oude adellijke familie van Zuylen van Nijevelt de grandeur van een adellijke én rijke familie. In hoeverre Héléne een rol heeft gespeeld bij de beslissing kasteel De Haar te laten restaureren is niet bekend, maar het is te veronderstellen dat naast haar echtgenoot wiens voorvaderlijk slot in ere hersteld zou worden, ook zij en haar familie het waardevol en interessant vonden een heerlijkheid in Nederland te bezitten.

Een kasteel dat het jonge paar goed gekend moeten hebben en waardoor ze tijdens het herstel van hun eigen kasteel wellicht werden geïnspireerd is het Franse kasteel Ferrières. Héléne's grootouders, James baron de Rothschild en zijn echtgenote Betty, lieten in 1853-1859 een groot landhuis bouwen in Brie, nabij Parijs. De opdracht tot de bouw van Ferrières werd gegeven toen Sir Joseph Paxton en G.H. Stokes in Engeland in opdracht van grootvaders neef, Meyer Amstel baron de Rothschild, het huis Mentmore (1850-1855), gelegen in Bedfordshire (Engeland) bouwden¹⁴. James de Rothschild was zo onder de indruk van dit buiten dat hij zijn eigen Mentmore wilde bezitten en gaf de Engelse architecten opdracht naar Frankrijk te komen om ook voor hem te ontwerpen. Ferrières werd, evenals Mentmore, ondermeer voorzien van een 'covered-in courtyard', een onder dak gebrachte

binnenplaats, vier hoektorens en classicistische gevels.¹⁵ Deze beide 'covered-in courtyards' zijn echter nooit, zoals het in geval van de hall van kasteel De Haar wel is, ware binnenplaatsen geweest; de hall in Ferrières werd tijdens de bouw overdekt.

Mentmore werd geïnspireerd op het Elizabethiaanse kasteel Wollaton Hall. De grote hall van Mentmore, centraal gelegen in het huis, wordt overspannen door gietijzeren onderlagen die een gordingenkap dragen.¹⁶ De hall wordt verlicht doordat in de kap veel glas verwerkt is en door drie Venetiaanse lampen. Voor het eerst in het 19de-eeuwse Engeland werd hier een hall speciaal ontworpen om als woonruimte te worden gebruikt. Bovendien werd Mentmore als één van de eerste Engelse landhuizen voorzien van een heet-water verwarming en een ingenieus ventilatiesysteem.¹⁷

Een ander buitenverblijf van de Rothschilds in Engeland was Waddesdon Manor. In 1874 kocht Ferdinand baron de Rothschild de landgoederen Waddesdon en Winchenden in Buckinghamshire van de hertog van Marlborough en liet in

de periode 1874-1879 door de Franse architect Gabriel-Hippolyte Destailleur een enorm buiten bouwen in de sfeer van de Franse renaissance: Waddesdon Manor. In Waddesdon Manor zijn elementen van een aantal Franse kastelen verwerkt, waaronder Blois, Chambord, Anet en Maintenon. Baron Ferdinand wenste tevens dat wandbetimmeringen, die uit afgebroken Franse huizen waren gesloopt, binnen het huis werden hergebruikt. Hij was een verwoed verzamelaar en het huis werd met vele kostbare kunstschatten gesierd.¹⁸

In Frankrijk startte in 1857 de restauratie van kasteel Pierrefonds in opdracht van keizer Napoleon III en zijn echtgenote Eugénie de Montijo. Door Van Zuylen werd het herstel van Pierrefonds als een ideale restauratie gezien. Hij zal Pierrefonds hebben gekend aangezien Eugénie de Montijo in haar jeugd, die ze in Parijs doorbracht, protégée van de grootouders van Hélène de Rothschild was.¹⁹ Toch kreeg ondanks de relatie tussen de opdrachtgevers van beide kasteelrestauraties en de wens van baron van Zuylen om een kasteel als Pierrefonds te creëren, kasteel De Haar een geheel ander karakter

Afb. 3. Foto vanuit het zuiden van het herstel van kasteel De Haar, ca. 1892. De stapels baksteen op de voorgrond zijn afkomstig uit de eigen steenfabriek die in de nabijheid van het kasteel was gebouwd. (Collectie kasteel De Haar)

dan Pierrefonds. Pierrefonds werd gerestaureerd met als resultaat het beeld zoals het kasteel op een bepaald moment in het verleden eruit heeft kunnen zien. De Haar laat een ontwikkeling zien die in de 19de eeuw beëindigd wordt.²⁰

In Frankrijk is niet alleen Pierrefonds een voorbeeld voor Van Zuylen geweest, ook het in het noordelijke Loiregebied gelegen kasteel Chateaudun, trok zijn aandacht. Op 5 januari 1894 brengt Van Zuylen samen met Cuypers een bezoek aan dit kasteel. Cuypers schrijft hierover aan zijn zoon: *'Morgen vrijdag moet ik met den Baron naar Chateaudun het kasteel zien dat wat afmetingen en tijd van ontstaan betreft veel overeenkomst zou hebben met de Haar.'*²¹ Na het bezoek schrijft hij dat hij er veel fraais heeft gezien²², maar Chateaudun komt tijdens de herstelwerkzaamheden vrijwel niet meer ter sprake.

Cuypers in Engeland

Zoals bij de voornoemde buitens al naar voren kwam, hebben Van Zuylen en zijn echtgenote zich voor en tijdens de restauratie van De Haar, zich behalve op Pierrefonds, zich vermoedelijk ook gericht op de hen vertrouwde kastelen in Engeland. Ook Cuypers bracht ruim voordat de plannen van een restauratie van De Haar hem bekend waren, in juli 1862 een bezoek aan Engeland. Hij bezocht de Internationale Tentoonstelling in Londen en werd tijdens zijn verblijf begeleid door Alexander J. Beresford Hope, lid van de Ecclesiological Society, en de kunstkenner en verzamelaar William James Waele. Een van de hoogtepunten tijdens de reis was de onderscheiding van Cuypers tot erelid van de Ecclesiological Society.²³ Aan Alberdingk Thijm schreef Cuypers dat Beresford Hope hem met de grootste blijken van sympathie had ontvangen en dat bij Hope de heren Webb en Scott, 'de voornaamste engelsen die nu in Londen zijn', op bezoek zullen komen.²⁴ Deze heren Webb en Scott zijn waarschijnlijk de architecten Philip Webb en Sir George Gilbert Scott, beide verantwoordelijk voor de bouw van vele buitens in de Victoriaanse tijd. Scott benadrukte ooit de Hall van een huis door te suggereren dat deze ruimte een 'delightful sitting room, particularly in summer' zou kunnen zijn.²⁵ Interessant is het gegeven dat Scott tijdens de verbouwing van Kelham Hall in Nottinghamshire (1858-1861) een oude binnenplaats heeft overdekt om er een eetzaal voor het personeel van te maken.²⁶

Het herstel van de ruïne

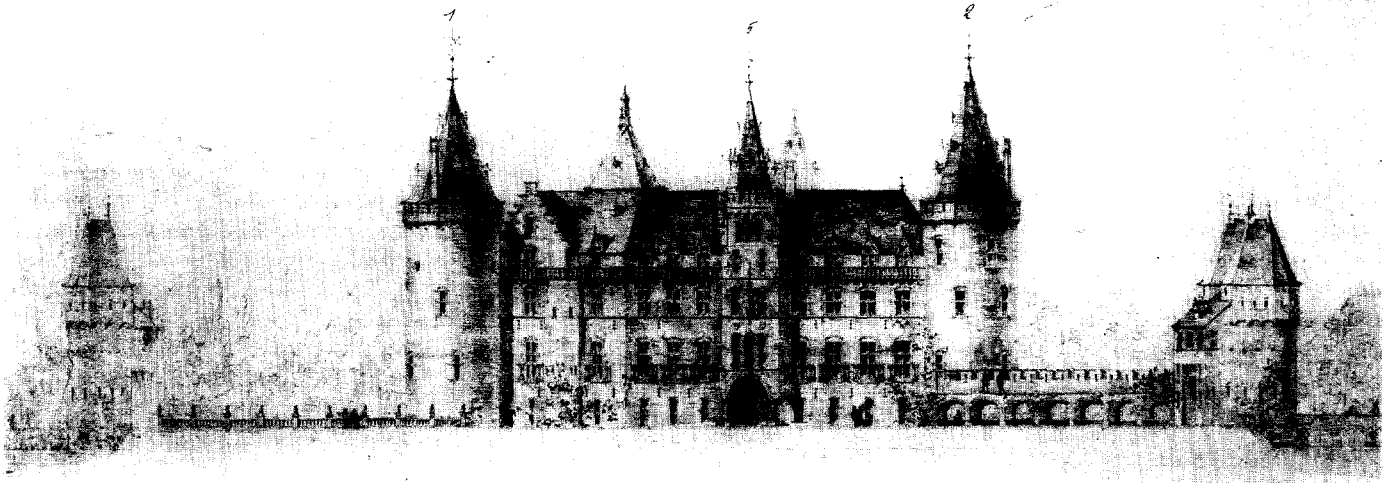
Cuypers was van mening dat restauraties deels herstellingen en deels voltooiingen konden zijn.²⁷ Zo zag hij de staande tand in een van de muren aan de noordkant van de ruïne, als een van de belangrijkste aanwijzingen dat De Haar in de zestiende eeuw een uitbreiding had moeten krijgen. Omdat deze uitbreiding nooit werd gerealiseerd, voltooidde Cuypers het werk aan het einde van de 19de eeuw. Deze restauratieopvatting is tevens bij het interieur van De Haar terug te vinden. In 1902 schrijft Joseph Cuypers dat tijdens het herstel van De Haar wordt uitgegaan van het gegeven dat invloeden van de

in het verleden elkaar opgevolgde geslachten mogen spreken en dat tevens de voorkeur voor afwisselende vormen invloed mag uitoefenen. In het kasteel zullen na het herstel ook meer moderne interieurs kunnen worden teruggevonden, die in alle landhuizen en kastelen van een dergelijk belang de ouderwetse vervangen zullen hebben.²⁸ Illustratief is de wijze waarop Joseph uitlegt waarom zijn vader een balans moest vinden tussen de eisen van de oudheidkunde en die van het hedendaagse leven: *'Hij ging daarbij van de vrij onbetwistbare stelling uit, dat de inrichting van het slot, gesteld het ware tot den huidigen dag onafgebroken bewoond en onderhouden gebleven, er niet meer zou uitzien als bij de oorspronkelijke ingebruikneming. Evenmin als de hedendaagse burchtheer zijn in hedendaagsch gewaad uitgedosten gasten b.v. zeehondebout zou voorzetten, een geliefden schotel uit de middeleeuwen, zou hij robbenvet in de lampen branden. Hij zou weten te verhalen, hoe dit robbenvet vervangen is door beukenolie, en de smeerkaars vervolgens verdrongen werd door het waslicht; hoe dat op zijn beurt weer heeft plaats gemaakt voor de met raapolie gevulde lamp; hoe zijn voorganger gas brandde en hij thans het elektrische licht heeft aangelegd. Zoo zou ieder der opvolgende bewoners onwillekeurig met zijn tijd zijn meegegaan.'*²⁹

In eerste instantie zou het herstel van De Haar alleen bestaan uit de wederopbouw van datgene vroeger aanwezig was en waarvan sporen of overblijfselen waren teruggevonden. Tijdens de werkzaamheden werd hier echter al snel van afgeweken en werd de hele restauratie steeds grootser van opzet.³⁰ In een (ongepubliceerd) manuscript verdedigt Joseph Cuypers de filosofie waarom kasteel en poortgebouw vergroot worden. Hij schrijft dat archeologen het soms betreuren dat, daar waar dergelijke 'herstellingen' vergrotingen van de oudere overblijfselen zijn, er na enige tijd geen juiste grenzen meer te trekken zijn. Archeologen zijn van mening dat dit zondigen is tegen de eerbied die aan een ruïne verschuldigd is. Joseph Cuypers is van mening dat een dergelijk bouwwerk altijd meer belang heeft wanneer het in verband staat met het actuele leven, dan wanneer men het alleen als voorwerp van studie of van kunst zou beschouwen.³¹

Van Zuylen was van plan de ruïne op eenvoudige wijze te herstellen. Een aanwijzing voor deze bescheiden plannen bevindt zich tussen de documenten die zich in het archief van De Haar bevinden. Een bundeltje geschriften handelt over een 'Recapitulatie eener begroting van 'het huis ter Haar' nabij Haarzuylen'. Volgens een opschrift moet er ook een in het Frans vertaalde versie zijn geweest.³² Al deze papieren zijn ongedateerd. Waarschijnlijk is de begroting voor de aanvang van de restauratie geschreven, in 1890 of 1891. In deze begroting gaat men er vanuit dat het tijdsbestek van de 'herstelling' drie jaren zal zijn. Er worden twee prijsopgaven gegeven, een voor een 'goed uitgevoerd' en een voor een 'zeer goed uitgevoerd' herstel. Uiteindelijk zal de restauratie van het kasteel bijna 20 jaar in beslag nemen.

In 1892 beginnen de werkzaamheden aan het kasteel met de ontruiming van alle puin dat in de loop der tijd in de grachten en op de binnenplaats terecht is gekomen. Het werk

Afb. 4. Niet-uitgevoerd ontwerp voor de nieuwe voorgevel en het voorplein van het kasteel, gedateerd januari 1892. (Collectie Nederlands Architectuurinstituut, Cuypers-archief)

wordt voorzichtig uitgevoerd zodat de werklieden het werk kunnen staken wanneer de 'directie van de herstelwerkzaamheden' denkt een oude muur of fundering tussen het puin te vinden.³³

De restanten van het vervallen kasteel zijn voor het herstel van essentieel belang. Cuypers krijgt te maken met een vastliggende plattegrond; het kasteel moet immers opgetrokken worden op datgene nog aanwezig is. De middeleeuwse indeling van het huis moet gerespecteerd worden en bestaat uit onaantastbare restanten.

De plattegrond van de ruïne heeft de vorm van een onregelmatige vijfhoek. Aan de binnenplaats grenzen twee woonvleugels. Aan de oostzijde wordt de binnenplaats afgesloten door een weermuur, waarachter zich lage dienstgebouwen en paardenstallen bevonden. De noordzijde wordt afgesloten door de ingangspartij. De nog in goede staat verkerende muurrestanten, van zowel buiten- als binnenmuren, zullen worden behouden (zie afb. 3).

In augustus 1893 lijken alle betrokkenen het eens te zijn welke indeling het kasteel krijgt en welke functie aan welke ruimte gekoppeld zal worden. Maar tussen deze dag in augustus 1893 en de eerste verzonden plannen in september 1891 is veel gebeurd. Deels zijn deze gebeurtenissen en werkzaamheden te achterhalen met behulp van gegevens die in diverse archieven bewaard gebleven zijn.³⁴

Een Hall ter plaatse van de binnenplaats

Om op een bescheiden aantal bladzijden een indruk te geven van de restauratie van kasteel De Haar zal de ontstaansgeschiedenis van de Hall, waarvoor de voormalige binnenplaats werd opgeofferd, bijzondere aandacht krijgen. De manier van

ontwerpen van en wijze waarop beslissingen over deze ruimte worden genomen is typerend voor het gehele herstel van De Haar. Middels een kleine selectie uit de overweldigende hoeveelheid bewaard gebleven materiaal zullen de ontwerp-fase en de bouw van de Hall hierna besproken worden.

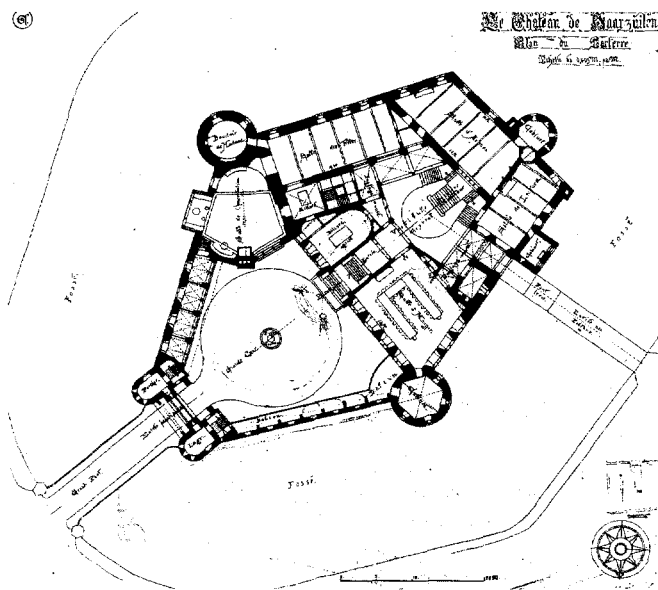
Op 16 augustus 1891 komt de binnenplaats van het kasteel voor het eerst in de briefwisseling tussen Cuypers en zijn zoon ter sprake. Cuypers schrijft: '*De Stuers is er niet tegen dat men eene galerij rond de binnenplaats maakt aan het huis ter Haar.*'³⁵

Op dat moment is er nog geen sprake van een eventuele overkapping van de binnenplaats, maar enige tijd later zullen enkele praktische redenen leiden tot ontwerpen. Op de eerste plaats wordt door een overkapping de bewoonbare ruimte van de hoofdverdieping met ongeveer een vierde deel vergroot. Een tweede reden is dat de zalen die in de verschillende vleugels liggen door een Hall aaneengeschakeld worden. Tevens zijn tussen de diverse ruimtes op de verdiepingen zijn geen verbindingsgangen aanwezig; de kamers liggen merendeels en filade. Door de binnenplaats te overkappen ontstaat mogelijkheid om in de dan ontstane ruimte arcaden en vooruitspringende galerijen langs de muren te bouwen, die de diverse kamers met elkaar zullen verbinden.³⁶ De Hall moet echter wel voor zover mogelijk het karakter van een binnenplaats of cour bewaren. Door ervoor te zorgen dat elke zonnestraal die de Hall binnen komt de gehele Hall zal verlichten, zal dit gewenste 'buiteneffect' van de oude binnenplaats bewaard blijven.³⁷ Opmerkelijk is ook dat 'Hall' een Engelse benaming is, terwijl de andere ruimtes Franse namen krijgen.

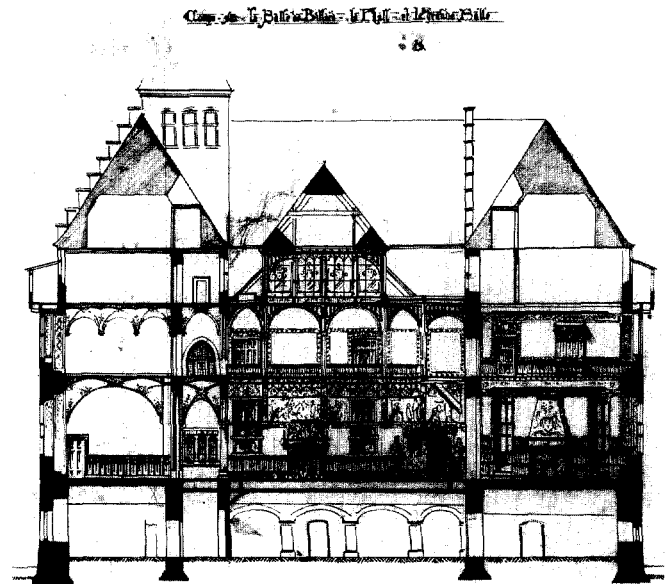
Een ontwerp-tekening uit januari 1892 van de voorgevel van het huis doet vermoeden dat er op dat moment een con-

cept ligt voor overkapping van de binnenplaats (zie afb. 4). Dit door de wijze waarop de vensters in de nieuwe voorgevel zijn geplaatst, in combinatie met andere ongedateerde plattegronden. Op een plattegrond van de bel-etape uit april 1892 is de oude binnenplaats in een Hall getransformeerd die de oorspronkelijke vijfhoekige vorm behoudt. In het ontwerp is een galerij met kruisgewelfen getekend. Met uitzondering van de noord-westwand, loopt deze galerij langs de wanden van de Hall. De oude raam- en deuropeningen die in de ruïne nog aanwezig zijn worden in de Hall opgenomen. Op welke wijze de binnenplaats wordt overdekt is niet te zien.

In een volgende, ongedateerde tekening wordt de binnenplaats een Vestibule Centrale genoemd (zie afb. 5). Waarom voor deze naam gekozen wordt in plaats van het binnen de herstelwerkzaamheden gebruikelijke Engelse Hall is niet duidelijk. Wellicht was dit plan met de Franse benamingen eenvoudiger aan Van Zuylen te presenteren. Vergeleken met andere ontwerpen is de opzet van de Vestibule Centrale wat betreft afmetingen niet het meest royaal opgezet ontwerp, toch is deze hall het opvallendste. In de Vestibule Centrale ligt een grote trappartij; de Escalier d'honneur, bestaande uit een rechte steektrap uitkomend op een hoofdbordes. Vanaf het bordes lopen twee steektrappen, onderbroken door kleine bordessen, aan weerszijden van de hoofdtrap omhoog. De twee trappen leiden naar een hoefijzervormige omloop boven de Vestibule. Aan het hoofdbordes ligt de ingang naar de Salle d'Armes die volgens dit ontwerp wat wordt verhoogd. Aan beide zijden van de trap loopt een Passage Vouté. De plattegrond van de eerste verdieping geeft goed aan hoe en welke

Afb. 5. Ongedateerd en niet-uitgevoerd ontwerp van een plattegrond voor de bel-etape van het kasteel. In de plattegrond is een Vestibule Centrale inclusief indrukwekkende trappartij opgenomen. Tevens is de royale uitbouw, waarin een Salle de Conversation, erg interessant. (Collectie Nederlands Architectuurinstituut, Cuypers-archief)

Afb. 6. Ongedateerde doorsnede over de biljardzaal, de Hall en Ridderzaal van het kasteel. In het ontwerp is de Hall een bouwlaag minder hoog dan in de uiteindelijke uitvoering. Schetsmatig is in de tekening al de aanzet voor een extra laag aangegeven. (Collectie Nederlands Architectuurinstituut, Cuypers-archief)

ruimten rondom de Passage gerangschikt zijn en hoe de omgang loopt.

Er is geen doorsnede van dit intrigerende ontwerp bekend, maar bijvoorbeeld een tekening van de *L'Escalier principal d'un palais d'un Souverain* geeft een indruk hoe de trappartij en de Passage Vouté in kasteel De Haar eruit hadden kunnen zien.³⁸ Het ontwerp werd in 1863 gemaakt door Emmanuel Brune die aan de Ecole des Beaux Arts in Parijs werd opgeleid. Cuypers, die aan de Antwerpsche Academie werd opgeleid, verloochent zijn opleiding in zijn ontwerp met Vestibule Centrale niet.

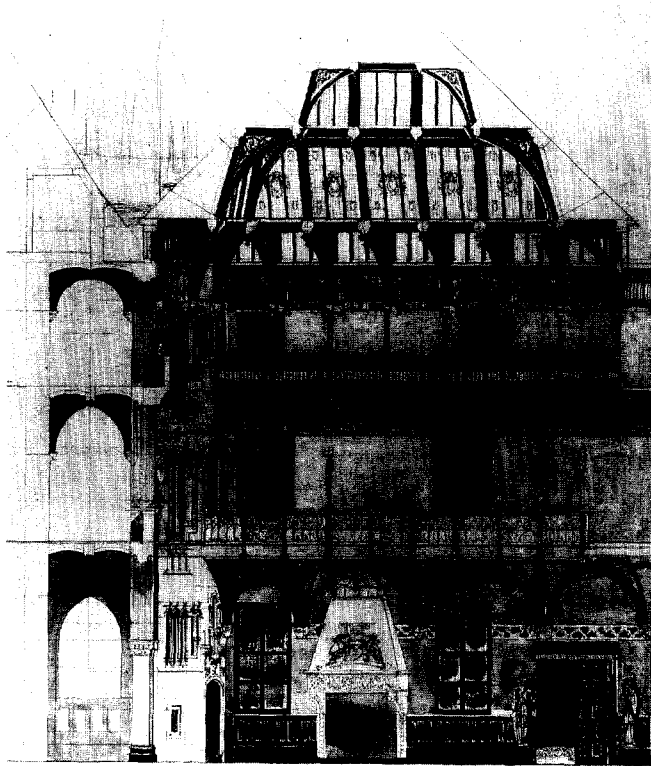
Op een plattegrond uit augustus 1893 wordt de Hall weer gegeven zoals zij uiteindelijk zal worden uitgevoerd. Aan de noord-westwand zijn banken en ramen getekend en de galerij langs de biljardzaal krijgt een ruitvormig gewelf. Boven, langs de noord-westwand, zullen eveneens galerijen gebouwd worden wat echter op de plattegronden niet is te zien.

Het NAI en kasteel De Haar zijn in het bezit van enkele niet uitgevoerde schetsen en tekeningen van doorsnedes van de Hall in de ontwerpfase. Op deze ontwerpen is de Hall vaak een bouwlaag minder hoog dan hij in werkelijkheid zal worden (zie afb. 6). Tevens bezit het NAI een fraai ingekleurde presentatietekening van een aanzicht van de zuidwand en de kap van de Hall (zie afb. 7).³⁹

De Hall in maquette

In juli 1893, wanneer in de Hall verwarmingsbuizen voor de vloerverwarming gelegd worden, ontstaan er problemen om-

Le Chateau de Haarzuilen.
 Coupe sur la Hall. 1-50

Afb. 7. Niet-uitgevoerde presentatietekening van de zuidwand van de Hall, inclusief overkapping. In de wand is oorspronkelijke venster- en deurindeling van het kasteel opgenomen. Kort na de restauratie zullen de vensters alsnog dichtgezet worden. (Collectie Nederlands Architectuurinstituut, Cuypers-archief, reproductie RDMZ)

trent de uitvoering van de Hall.⁴⁰ Niet alleen Cuypers en zijn zoon houden zich in deze tijd met de Hall bezig, ook andere kunstenaars blijken ontwerpen aan het maken te zijn.⁴¹ Dat deze situatie tot spanningen tussen Van Zuylen en Cuypers heeft geleid is duidelijk, aangezien de baron het beste ontwerp wil laten uitvoeren, of dit nu van Cuypers is of niet. Waarschijnlijk werken de kunstenaars op voorspraak van de baron. Cuypers zelf zou, wanneer hij het in deze voor het zeggen had gehad, alles in eigen hand gehouden hebben. Tevens blijkt Van Zuylen een sterke antipatie te koesteren tegen een bogenrij in de Hall.⁴² Naar aanleiding van de bezwaren van de baron laat Cuypers zijn zoon weten dat de ongewenste bogenrij wel kan vervallen en dat de galerij smaller kan worden. Zelf zou Cuypers het liefst de gewenste kolommen met gewelven laten vervallen en terugkomen op een eerder plan waarin balken, kraagstenen en stutschoren een grote rol spelen.⁴³ Om de baron zijn complexe idee op een eenvoudige manier te verhelderen, doet Cuypers het volgende voorstel: 'Wanneer wij eens een model maakte met dunne plankjes uit-

gezaagd en geschilderd van de geheele Hall dat geloof ik zal beter zijn om de Baron een duidelijk denkbeeld [?] v.h. geheel te geven.'⁴⁴

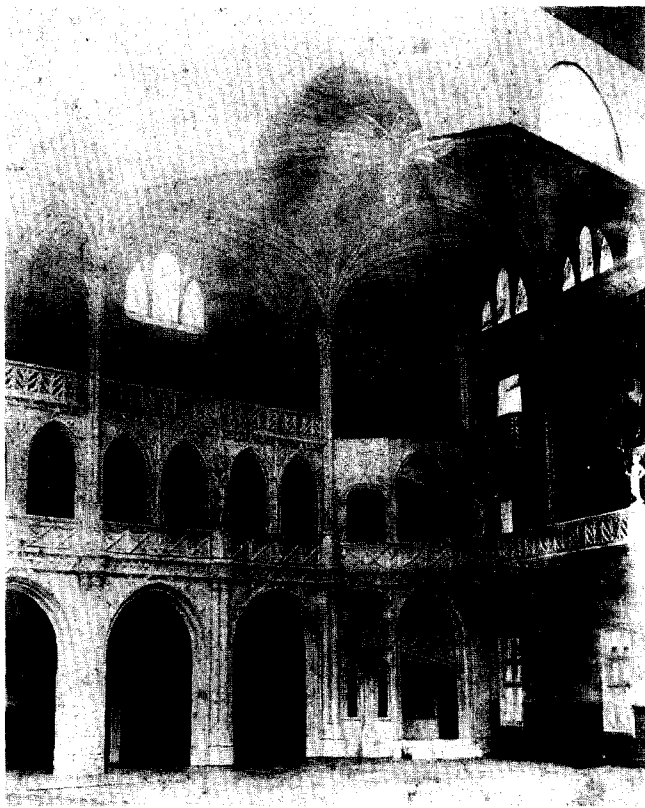
Al snel wordt dit idee om van de toekomstige Hall inclusief overkapping een schaalmodel te maken uitgevoerd. In augustus is het model klaar. Op 20 augustus 1893 schrijft Cuypers aan Joseph dat de maquette van de Hall helemaal uit elkaar te halen is en zeer bewonderenswaardig is. Hij schrijft dat wanneer het model in drie kisten gepakt zal worden, het niet te zwaar zal zijn om als passagiersgoed met de sneltrein naar Parijs te verzenden.⁴⁵ Uit Cuypers' brief is op te maken dat de maquette naar Parijs gestuurd zal worden, om aldaar door baron van Zuylen beoordeeld en bekeken te worden. Begin september reist Joseph inderdaad naar Parijs om het model van de Hall aan de baron te tonen.⁴⁶ Zeer waarschijnlijk is een deel van de in deze correspondentie vermelde maquette bewaard door het Stedelijk Museum Roermond, gevestigd in het oude woonhuis en kunstwerkplaatsen van Cuypers. Het museum is in het bezit van drie zijpanelen van de Hall op schaal. De drie wanden (de noordwest-, noordoost- en zuidwand) zijn gemaakt van houten panelen die deels beschilderd zijn. De noordwestwand, voorzien van spitsbogen, vensters en een jachtscene, werd al in het verleden gerestaureerd. De zuidwand is voorzien van een schouw. Tevens is het museum in het bezit van een houten schaalmodel van een kapconstructie. De omtrek van de trapeziumvormige kap is ca 120 x 74 x 69 x 84 cm en de hoogte is ca 42 cm. De kap is gemaakt van hout en is zachtgroen geschilderd. Kleine rosetten in zonnenvorm vormen de gewelwscapen.⁴⁷ (Zie afb. 9)

Begin januari 1894 krijgt Van Zuylen het idee om een overkapping van de Hall na te laten bootsen. Hij zou graag zien dat, voor zijn komst naar het kasteel op 18 januari, een deel van de binnenplaats tijdelijk overdekt wordt om het effect te kunnen beoordelen. Cuypers schrijft al denkende over dit plan: 'men zou het kunnen maken uitgezaagde planken [...] op elkaar gespijkerd [...] Wanneer dit gemakkelijker uitvoerbaar zou zijn wij kunnen dan over die [...] katoen of behanglinnen spannen omdat planken te zwaar zullen zijn. Door het plaatsen van een Hooge mast in 't middenpunt zijn de [...] van gemeen hout gemakkelijker in de hoogte te houden.'⁴⁸

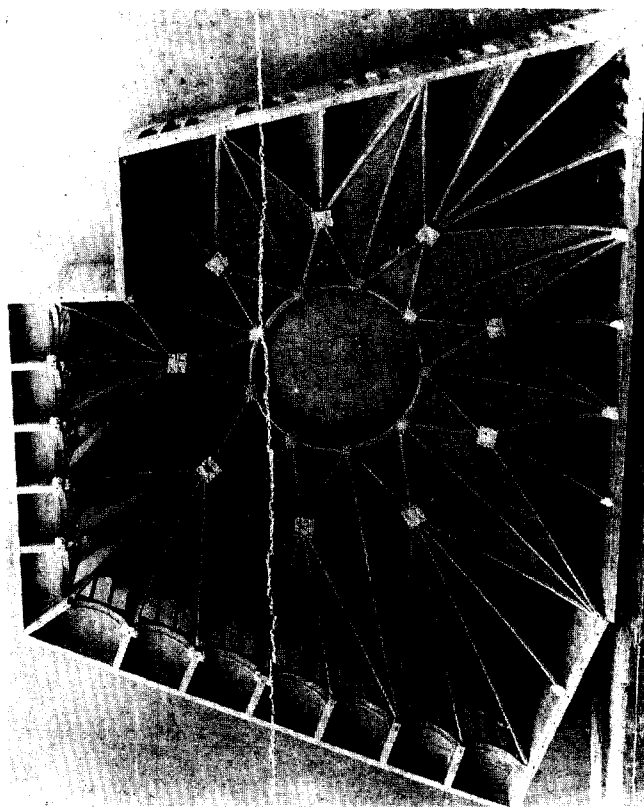
Twee schetsen illustreren het systeem voor de proefoverspanning van de binnenplaats. Enkele dagen later worden, zoals opzichter Ingenhaag op 10 januari in zijn dagboek beschrijft, definitieve plannen voor de 'hulpwerkjes' gemaakt. Deze hulpwerken bestaan uit het fabriceren van een doeken plafond met open ring in de Hall, het leggen van een noodvloer in de Hall en het vergemakkelijken van de entree.⁴⁹ Op 13 januari 1894 is het karwei af. Ingenhaag schrijft op deze dag aan Joseph dat de doekbespanning over de Hall en de steigers gereed zijn. Bovendien is de kap van het Hall-model, dat op 9 januari op het kasteel is gearriveerd, op vier poten in de gevangenistoren opgesteld.⁵⁰ Op 18 januari arriveert baron van Zuylen op het kasteel. Bij zijn bagage is tevens het resterende gedeelte van het model van de Hall gevoegd. Een dag later is het model uitgepakt en staat het evenals de kap opge-

steld.⁵¹ De baron zal overtuigd zijn geweest van het effect, gezien het feit dat de Hall in de nabije toekomst door een overkapping overspannen wordt. Het model van de Hall blijft enkele dagen op het kasteel. Op 20 januari staat de maquette, ingepakt in kisten, te wachten op verzending naar een tentoonstelling georganiseerd door het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam. Deze 'Tentoonstelling van Bouwkunst' duurt tot 28 februari 1894. De maquette wordt niet beschouwd als het belangrijkste voorwerp van de inzending van Pierre Cuypers. De aandacht van het Genootschap gaat uit naar een balkbetimmering voor de Ridderzaal van het kasteel: 'Een groote attractie van de expositie zal ongetwijfeld de inzending vormen van Dr. P.J.H. Cuijpers, waarbij vooral de aandacht trekt de zeer rijke eiken betimmering (in natura), bestemd voor de ridderzaal van het kasteel Ter Haar [...]'.⁵² Na afloop van de tentoonstelling wordt van de maquette weinig meer vernomen.

In maart 1894 zijn de wanden in de Hall grotendeels af. Op 21 maart wordt begonnen met het kappen van kraagstenen voor de galerij die twee weken later klaar moeten zijn.⁵³ Ondanks de vlottende werkzaamheden en het enthousiasme van Victor de Stuers over datgene hij tijdens een bezoek aan het kasteel aantreft, 'Hij was verrukt over alles, nooit zag ik hem

Afb. 8. Foto van een maquette van de Hall. In deze maquette lijken de door de Baron gewenste stenen gewelven, kathedrale vensters en ronde trap verwerkt te zijn. Of dit model nog bestaat is niet bekend. (Collectie kasteel De Haar)

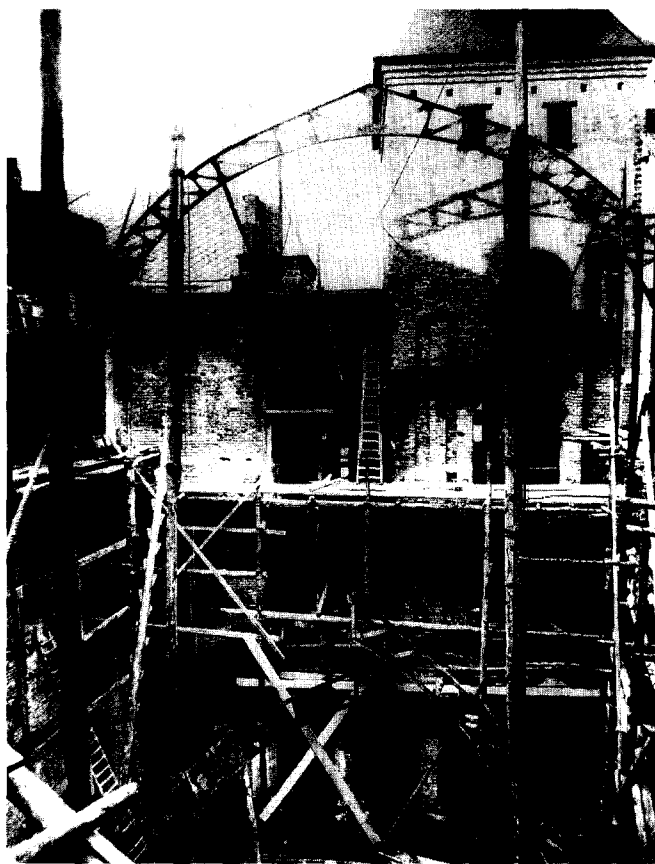
Afb. 9. 'Vue de la voute du Hall'. Maquette van een kapconstructie voor de Hall. Het is niet bekend of deze maquette, die veel lijkt op het genoemde en nog wel bestaande model van de kap van het Stedelijk Museum Roermond, nog bestaat. (Collectie kasteel De Haar)

zoo tevreden en goedkeurend'⁵⁴, moet er begin mei 1894 over de Hall en de overkapping gesproken worden. Tussen de partijen Cuypers/De Stuers en de baron zijn wederom meningsverschillen ontstaan. Het grote ideaal van de baron is om in de Hall een ronde trap, stenen gewelven en grote 'kathedrale' vensters te zien verschijnen (zie afb. 8). Cuypers vindt de suggesties van de baron vreselijk en springt naar aanleiding van deze ideeën, volgens eigen schrijven, bijna uit zijn vel: 'De kwestie der vensters deden mij mijn kalmte verliezen maar de Stuers bleef bedaard en verstandig met veel zachtmoedigheid de Baron bestrijden zoodat wij eindelijk naar zeer lange en hevige discussies tot het volgende zijn gekomen.'⁵⁵: de noord-westwand zal geen vensters krijgen en zal gemaakt worden van louter rijkbewerkt houten traliwerk. Op de tweede verdieping worden de steunpunten opgetrokken, zodat ze een 'houten spitsbogig tongewelf' kunnen dragen. Aan de twee korte zijden van de Hall, daar waar de eet- en feestzaal liggen, zullen gevels met 'staand beglaasde verlichting' komen en in de zijwanden worden dakvensters geplaatst. De tweede galerij boven de biljardzaal blijft open, er worden hier geen bogen geplaatst.⁵⁶ Enkele dagen later meldt Cuypers aan zijn zoon dat het bezoek van De Stuers zeer zin-

vol is geweest en dat er is besloten dat de steunpunten in de Hall afgewerkt kunnen worden om er een gewelf te plaatsen. Van welk materiaal de kap of het gewelf (waarschijnlijk bedoelt Cuypers hier de spanten van de kap) gemaakt moet worden weet Cuypers nog niet: 'hout of ?...'.⁵⁷

In juli 1894 wordt weer een nieuw schaalmodel van de Hall gemaakt. Over dit model wordt weinig gecorrespondeerd of vermeld in de dagboeken: in een Postscriptum schrijft Cuypers vanuit Roermond op 19 juli 1894 aan Joseph, dat een wagon met stenen voor Utrecht en De Haar zal vertrekken met het model voor de overdekking en sluiting van de Hall.⁵⁸ Het volgende en tevens laatste bericht over het model luidt: 'Donderdag 26 juli 1894 Als vorige Aangekomen uit Roermond nieuw model Hall.'⁵⁹

Vermoedelijk is ook deze maquette bewaard gebleven en is evenals de andere modellen in het bezit van het Stedelijk Museum Roermond.⁶⁰ Het model is ca. 1,48 m. breed, 1,8 m. hoog en 60 cm diep. Het model laat een Hall zien waarin de veranderingen zoals deze naar aanleiding van de discussies tussen de baron en Cuypers in de maand mei werden besproken, zijn verwerkt. Het model is aan een kant opengelaten. Drie wanden zijn zichtbaar, waarbij de nadruk op de noord-

Afb. 10. Het stellen van de spanten van de Monierkap door de werknemers van Paris in november of december 1895. (Collectie kasteel De Haar)

westwand ligt. Rechts van deze wand bevindt zich een torentje dat zich tot de derde verdieping verheft. De achterwand is, met uitzondering van het torentje, donkerbruin gebeitst en versierd met kleine ridderfiguren en wapens. Deze wand bestaat uit houtwerk. De afwerking van de open delen in de achterwand is minitieuus gedaan. De zijwanden, de toren en het onderste gedeelte van de achterwand hebben een natuursteenkleur gekregen. De maquette lijkt in grote lijnen op de Hall zoals zij uiteindelijk gerealiseerd zal worden. In de uiteindelijke uitvoering van de Hall zullen echter toch nog veranderingen worden aangebracht: de galerijen krijgen een wat minder overheersende neo-gotische uitstraling, ze worden uitgevoerd in zandsteen en bovenin de Hall zal het aantal vensters toenemen. De kap die bij deze maquette hoort, bestaat uit een houten spitsbooggewelf en lijkt sterk op de kap zoals deze uitgevoerd zal worden.

Stysteem Monier

Een week nadat het nieuwe model van de Hall op het kasteel arriveert, vermeldt Ingenhaag in zijn dagboek dat hij samen met Joseph de bestektekeningen van de kap voor de Hall in orde heeft gemaakt om naar de fabrikanten te sturen.⁶¹ Weer een week later, op 31 augustus 1894 schrijft Cuypers aan Joseph dat hij de kap voor de binnenplaats van het kasteel heeft aanbesteed bij Joseph Paris, ingenieur te Marchienne in België.⁶² De kap waar Paris aan gaat werken is de basiskap van ijzer, waarvoor Paris de spanten en gordingen zal fabriceren. De kap zal aan de buitenkant afgewerkt worden met gewapend beton, systeem Monier⁶³ door de Amsterdamsche Fabriek van Cementijzerwerken en aan de binnenkant zal de kap worden betimmerd met bewerkte houten delen, gemaakt door Cuypers en Co te Roermond.

Monier is in deze tijd een nieuw patent waarover gezegd wordt dat het een duurzaam, sterk, en licht materiaal is. Volgens een artikel in het *Bouwkundig Weekblad* in 1894 is het materiaal geschikt om toe te passen daar waar gewone constructies te kort schieten en dat het een goedkoop materiaal is: 'Trouwens ieder architect, die zich in het Monier-stelsel 'inwerkt', zal weldra zien dat zijne praktijk hem voor vraagstukken stelt, welke hij met behulp van Monier-beton goedkoper en gemakkelijker kan oplossen dan op andere wijze.'⁶⁴

In de volgende weken worden de sikkelspanten voor de kap geplaatst door werknemers van Paris. De spanten zijn geordend met behulp van wandstaven die loodrecht op de bovenrand staan waartussen vallende diagonalen zitten. Volgens Oosterhoff zijn deze spanten uitsluitend aangetroffen bij treinhallen van spoorwegstations. Bovendien komt volgens Oosterhoff dit type spant voor tot 1890.⁶⁵ De kap van Paris voor De Haar mag echter ook nog in de rij worden opgenomen.

Op 10 december 1894 zijn alle spanten van de kap gesteld (zie afb. 10).⁶⁶ In januari 1895 wordt een noodkap van hout over de Hall gezet om de winter buiten te houden.⁶⁷ In de lente van 1895 is de blijvende Monierbedekking van de Hall

Afb. 11. De noord-westwand van de Hall van kasteel De Haar met de eikenhouten betimmering en de gebrandschilderde vensters boven de galerijen. (Collectie kasteel De Haar: uit P.J.H. Cuypers en F. Luyten, *Le Chateau de Haar a Haarzuylens*, Utrecht 1910)

af en kan er met de betimmering en afwerking van de binnenzijde van de kap worden begonnen. Begin april moet een tekening in kleur van een deel van het plafond en de kapbetimmering gemaakt worden. Deze tekening zal samen met een prijsopgave naar de baron gestuurd worden: '(...) opdat den Heer Baron met prijsopgave ons machtige om dat ijzerwerk den zomer nog te timmeren.'⁶⁸

Tevens kan nu ook de benodigde hoeveelheid hout dat nodig is om de kap af te werken berekend worden. De tekenaar Lauweriks moet een fraaie tekening van het beeldhouwwerk (consoles, kapitelen, ridders, baldakijnen en friesversieringen der balustrades) van de arcade in de Hall maken, aangezien het beeldhouwwerk en de prijsopgave hiervan eveneens nog aan het oordeel van de baron onderworpen moeten worden.⁶⁹ In mei wordt daadwerkelijk met de afwerking van de binnenbetimmering begonnen.⁷⁰ Toch zal het nog tot juni 1897 duren voordat de kap helemaal betimmerd en afgewerkt is.⁷¹ In juni 1895 wordt in de dakramen van de Hall glas geplaatst. Het is een tijdelijke oplossing, dit glas is nog niet het gebrandschilderde glas dat later in de ramen geplaatst zal wor-

den.⁷² Begin 1896 wordt de vloer betegeld en kan er met de eindafwerking en decoratie begonnen worden.⁷³

Wanneer de Hall voor een groot gedeelte gereed is komt er, naar mening van vader en zoon Cuypers, ongewenst bezoek op het kasteel. Het is de Parijse decorateur Henri Nelson, een oude bekende van de baron. Nelson is al eens eerder opgedoken op het kasteel. Wanneer in 1893 ter ere van het herstel van de eerste vertrekken feest wordt gevierd, bevindt Nelson zich onder de genodigden.⁷⁴ De baron had Nelson in het verleden graag enkele opdrachten willen geven hetgeen echter leidde tot grote woede bij vader en zoon Cuypers die de plannen van de baron daarop vrijdelden.⁷⁵ Op 27 januari 1896 stuurt Joseph Cuypers een brief naar Ingenhaag, waarin hij Ingenhaag vraagt geheel in dienst te staan van de heer Nelson wanneer deze op De Haar arriveert. Tevens moet hij Nelson, wanneer hij daarom zou vragen, de maten van de muren van de Hall geven en mag hij Nelson door de gemeubileerde kamers rondleiden. Maar om spionage te voorkomen krijgt Ingenhaag nog een opdracht: '*Zoodra U de bedoelde stof van Sinkel ontvangt, gelieve U alle gipsmodellen in de Hall, de ingang der Bibliotheek, de verschillende gallerijen, en de geheele (...) gips bewerkte en geschilderde wand in de Hall daarmede te doen bespijken! Dit moet spoedig gedaan zijn. Zaag alle uitstekende delen boven de balustrade af! dat vereenvoudigt!*'⁷⁶

In 1897 wordt aan de binnenafwerking van de kap begonnen. Er wordt hout besteld, dat in Roermond bewerkt en gedecoreerd (met ondermeer baldgoud) wordt om daarna aan de binnenkant van de kap bevestigd te worden. De rozetten die de overgangen tussen verschillende kapdelen bedekken zijn fantasievolle beschilderde snijwerkjes, familiewapens en vrolijk gebladerte.⁷⁷ De spanten van de houten binnenkap rusten op gedecoreerde hangerelen. Deze spanten en het tongewelf zijn echter niet erg zwaar, maar zijn enkel lichte betimmeringen; de ijzeren kap is dragend, de zichtbare eikehoutenkap is een decoratieve afwerking. De monierkap die over beide kappen ligt is gemaakt om de duurzaamheid te vergroten. Uiteindelijk zal er over de monierbedekking nog een extra afdekking gelegd worden van leien en bestaat de kap uit vier geledingen van eikenhout, ijzer, monier en leien.⁷⁸

Aan het einde van het herstel van kasteel De Haar wordt de Hall nog extra luister bijgezet middels een groot aantal zandstenen beeldhouwwerken, die het historische en politieke besef van de familie Van Zuylen tot uitdrukking brengen. In de iconografie wordt de familiegeschiedenis in combinatie met diverse aspecten van het leven in de middeleeuwen verbeeld. Mede door de gebrandschilderde ramen die de lichtinval sterk reduceren, heeft de Hall niet het in eerste instantie zo gewenste 'buiteneffect' van de binnenplaats behouden; het is een indrukwekkende ontvangstruimte geworden die zijn middeleeuwse oorsprong gelijk bij binnentreden doet verbleken en vergeten (zie afb. 11).

Door één ruimte, de Hall, buiten de restauratie te plaatsen, is middels dit essay getracht een tipje van de sluier die toch nog steeds om de restauratie van het huis hangt, op te lichten. De discussie die rondom de bouw van de Hall door Cuypers,

De Stuers, werknemers en Van Zuylen werd gevoerd mag illustratief worden genoemd voor de gehele periode van herstel.

In het geval van kasteel De Haar is nog zo veel materiaal betreffende de restauratie niet bekend, dat dagelijks nog nieuwe gegevens als uit het niets opduiken. De toekomst zal daarom, wellicht mede gevoed door nieuwe onderzoek- en archiveringsmethoden, verrassende gegevens en inzichten opleveren.⁷⁹

Noten

- 1 Gemeentearchief Roermond, Cuypers-archief, briefnr. 492: 24 september 1890. Dit archief wordt in de volgende noten vermeld met GA Roermond.
- 2 Pierrefonds werd vanaf 1392 door Lodewijk van Orleans gebouwd. In 1616 werd een deel verwoest en in 1617 volgde de ontmanteling van het kasteel. In 1857 schakelde Napoleon III Viollet-le-Duc in om een bescheiden restauratieplan te maken. Enkele zalen moeten bewoonbaar worden, de rest zal als romantische ruïne geconserveerd worden. In 1861 kwam de gedachte op om het geheel als keizerlijke residentie te restaureren, in middeleeuwse stijl, maar voorzien van 19de-eeuws comfort. Pierrefonds moest een ideaalbeeld worden van een hoog-gotisch kasteel. In 1866 werd gestart met de inrichting van het kasteel, maar in 1870 (val van Napoleon III) was de inrichting nog niet geheel af.
- 3 GA Roermond, briefnr. 493: 24 september 1890.
- 4 C. Aslet en H. Tromp, 'Kasteel de Haar bij Utrecht', *De Woonstede door de eeuwen heen*, nr. 66 (1985) en A. de Vries, 'Pierrefonds en de Haar: twee 19de-eeuwse kasteelrestauraties', *Bulletin KNOB*, jaargang 78 (1979) pp. 1-25.
- 5 Geciteerd naar noot 104 in: J.A.C. Tillema, *Victor de Stuers, ideeën van een individualist*, Assen 1982, p. 212.
- 6 Tussen de tekeningen van Mulder en Cuypers, die gepubliceerd zijn in *De Architect*, 1902, nrs. 4-5, bevinden zich enkele tekeningen (452 en 453, bewaard in het Cuypersarchief van het NAI) die wellicht reconstructies van de situatie voor verval van het huis kunnen zijn, ook zouden de tekeningen suggesties voor een herstel van de ruïne kunnen zijn. Zie ook A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden*, Zwolle 1995, p. 187.
- 7 NAI, Cuypers-archief, mapnr. d271: 21 september 1891.
- 8 J.Th.J. Cuypers, *Gids voor het kasteel Haarzuilens en omstreken*, uitgegeven door het Genootschap Architectura et Amicitia, Haarlem 1898, pp. 36-37.
- 9 J.Th.J. Cuypers, 1898, p. 36.
- 10 Anoniem, *De herleving van kasteel 'de Haar'*, 1893, p. 9.
- 11 GA Roermond, briefnr. 767: 1 mei 1894.
- 12 J.Th.J. Cuypers, 1898, p. 5.
- 13 Mark Girouard, *Life in the English Country House. A social and Architectural History*, first published by Yale University Press 1978, published in Penguin Books 1980 en *The Victorian Country House*, New Haven/Londen 1990 en V. Cowles, *De Rothschilds, geschiedenis van een bankiersgeslacht*, Amsterdam 1974.
- 14 Zie Girouard, 1990, p. 412, Cowles, 1974, pp. 118-119 en Jill Franklin, *The Gentleman's Countryhouse and its plan 1835-1914*, Londen 1981, p. 138.
- 15 Girouard, 1990, pp. 412 en 432 en Cowles, 1974, p. 119.
- 16 Zie Girouard, 1990, pp. 19 en 412, Cowles, 1974, pp. 118-119 en Franklin, 1981, p. 138.
- 17 Nicolaus Pevsner, *The buildings of England, Buckinghamshire*, Londen 1960, p. 206.
- 18 Girouard, 1990, 300 en H. Strabbing, 'Van alles te veel in Waddesdon Manor', *De Volkskrant*, Traject, zaterdag 30 april 1994, p. 27.
- 19 Cowles, 1974, p. 126.
- 20 Voor een interessante vergelijking tussen de beide kastelen verwijs ik naar het artikel van A. de Vries, 'Pierrefonds en De Haar: twee 19de-eeuwse kasteelrestauraties', *Bulletin KNOB*, 78(1979), pp. 1-25. In dit artikel wordt de nadruk gelegd op de verschillen en overeenkomsten tussen de torens van de kastelen.
- 21 GA Roermond, briefnr. 755: 4 januari 1894.
- 22 GA Roermond, briefnr. 756: 5 januari 1894. In de Dictionnaire wordt onder de 'escalier' een bijzondere trap beschreven en getekend die zich in Chateaudun bevindt: Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné*, 1854-1868, pp. 311-313.
- 23 Lidwien Schiphorst, 'Een samengevat korps van knappen kunstenaars, De beginjaren van Cuypers' werkplaatsen', *De Sluitsteen*, 8(1992), nr.3, p. 85.
- 24 Geciteerd uit Schiphorst, 1992, p. 85.
- 25 Girouard, 1990, p. 78.
- 26 Ibidem, p. 228.
- 27 Voor een meer uitgebreide weergave van restauratietheorieën van P.J.H. Cuypers betreffende de restauratie van kasteel De Haar verwijs ik naar hoofdstuk 13 'Het monument, functie en geschiedenis' in A.J.C. van Leeuwen, 1995.
- 28 J.Th.J. Cuypers, *De Architect*, 1902, nrs.4+5.
- 29 J.Th.J. Cuypers, 1898, pp. 86-87.
- 30 Ibidem, p. 38.
- 31 NAI, Cuypers-archief, map S53: J.C., Manuscript, *Mededeling over het kasteel de Haar*, p. 32.
- 32 Huisarchief kasteel De Haar, aanhangsel 1.
- 33 Ibidem, p. 32.
- 34 Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van het huisarchief (waarin opgenomen het zogenaamde Cuypers-archief) van kasteel De Haar te Haarzuilens, het Cuypers-archief van het Gemeentearchief te Roermond, het Stedelijk Museum Roermond en het Cuypers-archief van het NAI te Rotterdam.
- 35 GA Roermond, briefnr. 725: 16 augustus 1891.
- 36 Zie J.Th.J. Cuypers, 1898, p. 68.
- 37 P.J.H. Cuypers en F. Luyten, *Le Chateau de Haar a Haarzuylens*, Utrecht 1910, p. 44.
- 38 Trap is ondermeer afgebeeld in A. Drexler, *The architecture of the Ecole des Beaux Arts*, New York 1977, p. 249.
- 39 NAI, Cuypers-archief, map d572.
- 40 NAI, Cuypers-archief, d423: dagboek der werkzaamheden, juli 1893.
- 41 Zie C. Aslet en H. Tromp, *De Woonstede door de eeuwen heen*, nr. 66 (1985).
- 42 GA Roermond, briefnr. 745: 7 juli 1893.
- 43 GA Roermond, briefnr. 745: 7 juli 1893.
- 44 GA Roermond, briefnr. 745: 7 juli 1893.
- 45 GA Roermond, briefnr. 751: 20 augustus 1893.
- 46 NAI, Cuypersarchief, map d428: 29 augustus 1893.
- 47 De restauratie werd in 1995 verricht door de Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL). De kap en de andere wanden worden in 1996 gerestaureerd. Nader onderzoek moet uitwijzen of de kap bij een van de maquettes behoort, tevens zullen nieuwe gegevens naar voren komen. Wanneer de restauratie aan het einde van 1996 door de SRAL is uitgevoerd, zal in een artikel van ondergetekende dieper op de diverse maquettes worden ingegaan en worden ook foto's opgenomen. Tevens wil ik mw A. Broeke (Stedelijk Museum Roermond) bedanken voor de enthousiaste medewerking aan het gehele restauratieproject.
- 48 GA Roermond, briefnr. 756: 5 januari 1894.
- 49 NAI, Cuypers-archief, map d423: dagboek der werkzaamheden.
- 50 NAI, Cuypers-archief, map d423: dagboek der werkzaamheden en map d428: 13 januari 1984.
- 51 NAI, Cuypers-archief, map d428: 18 januari 1894 en 19 januari 1894.

- 52 Mededeelingen van het Genootschap, 'Onze tentoonstelling', *Architectura*, 2(1894), nr.4, 27 januari 1894, p. 17. NAI, Cuypers-archief, map d428: 20 januari 1894: in deze brief staat beschreven welke voorwerpen naar de tentoonstelling van het Genootschap Architecturar et Amicitia worden verzonden. Deze tentoonstelling wordt in de Hulpsschool aan de Plantage Muidergracht in Amsterdam tot 28 februari 1894 (openingsdatum is mij onbekend) gehouden. De inzending die door P.J.H. Cuypers wordt ingestuurd omvat o.a.: 'Een moerbalkbekleding bestaande uit: 9 stuks bekleding- 2 sleutelstukken- 2 geornamenteerde rosetten- 4 zeshoeksterren en 2 ijzere punt-Een idem bestaande uit: 6 stuks bekleding- 1 geornamenteerd roset en 2 zeshoeken [...] twee deuren [...] een complete klinksluiting twee kisten inhoudende model Hall.'
- 53 De volgende beeldhouwwerken moeten gemaakt worden:
 'koppen- burger, boer, monnik, krijgsman - 1ste laag
 2de laag, arend - leeuwin - keizer uil - tijger -
 3de laag planken 4 verschillende soorten -
 4e laag met sterken voorsprong aan 3 zijde - fabelen - De vos en de reiger - De wolf en de ooyevaar de vos en de ende bok De (...) en de vos in de kippenloop.' Uit: GA Roermond, Cuypers-archief, briefnr. 759: 21 maart 1894.
- 54 GA Roermond, briefnr. 767: 1 mei 1894.
 55 GA Roermond, briefnr. 767: 1 mei 1894.
 56 GA Roermond, briefnr. 767: 1 mei 1894.
 57 GA Roermond, briefnr. 768: 4 mei 1894.
 58 GA Roermond, briefnr. 779: 19 juli 1894.
 59 NAI, Cuypers-archief, map d423: dagboek der werkzaamheden.
- 60 In 1996 wordt de maquette gerestaureerd door de Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL).
- 61 NAI, Cuypers-archief, map d423: dagboek der werkzaamheden.
- 62 De kap zal volgens de berekeningen 21.000 kilo gaan wegen. De prijs per 100 kilo, met inbegrip het plaatsen, zal 34 franc zijn, zodat de prijs 7140 franc zal zijn. Uit GA Roermond, briefnr. 783: 31 augustus 1894 en NAI, Cuypers-archief, map d423: dagboek der werkzaamheden, dinsdag 4 september 1894.
- 63 Het systeem Monier is een van de eerste methoden waarop gewapend beton wordt gemaakt. De franse tuinman Joseph Monier maakt omstreeks 1850 bloembakken en manden van beton dat hij voorziet van netwerken van ijzere staven. In 1867 krijgt hij hiervoor zijn eerste patent. Dit gewapend beton bereikt Nederland via België. In 1880 verwerft Picha et Freres te Gent de rechten om de Monier-patenten in België toe te passen. In 1888 wordt in Nederland het eerste beton-aannemingsbedrijf opgericht, het is de firma Picha-Stevens in Sas van Gent. Het systeem Monier wordt vanaf 1890 ook geleverd door de Amsterdamsche Fabriek van Cement-IJzerwerken. Uit: J. Oosterhoff, 'Constructies van ijzer en beton. Gebouwen 1800-1940, Overzicht en typologie', Delft 1988, p. 23-24. Over de werkplaats van Paris in Marchiennes wordt niets vermeld.
- 64 Anoniem (gesign. R.T.N.), 'Monier-constructies', *Bouwkundig Weekblad*, 14e jaargang (1894) p. 5.
- 65 Oosterhoff, 1988, p. 118.
- 66 NAI, Cuypers-archief, map d423: Dagboek der werkzaamheden, november en december 1894 en GA Roermond, briefnr. 515: 16 november 1894.
- 67 NAI, Cuypers-archief, map d366: Maandstaat over Januari 1895.
- 68 GA Roermond, briefnr. 528: 2 april 1895.
- 69 GA Roermond, briefnr. 528: 2 april 1895.
- 70 NAI, Cuypers-archief, map d423: Dagboek der werkzaamheden, mei 1895.
- 71 Verzondene brievenboek De Haar, nrs. 940: 10 juni 1897 en 948: 5 juli 1897.
- 72 Verzondene brievenboek De Haar, nrs. 491: 24 mei 1895 en 516: 26 juni 1895.
- 73 Verzondene brievenboek De Haar, nr. 627: 11 januari 1896.
- 74 Zie: *De Herleving van het Kasteel 'De Haar'*, 1893, p. 14.
- 75 Zie GA Roermond, briefnr. 516: 18 november 1894. Joseph schrijft over Nelson die de werken goedkoper zou kunnen uitvoeren dan zichzelf.
- 76 NAI, Cuypers-archief, mapnr. d283: 27 januari 1896.
- 77 Cuypers en Luyten, 1910, p. 45.
- 78 Een lichtdruk waarop de leien afdekking is getekend bevindt zich in het Cuypers-archief van kasteel de Haar en is gedateerd op 28 december 1911 en gesigneerd door Joseph Cuypers.
- 79 Met dank aan de medewerkers van kasteel De Haar die ondermeer onderzoek en publicatie van materiaal mogelijk maken.

Huidige ridderzaal na ontgraving juli 1892, met P.J.H. Cuypers (links) en V. de Stuers (rechts), (foto Bureau Mulder/RDMZ)